

Векленко В. О. (м. Дніпро)

Музей Хреста на Хортиці

Напередодні свята Покрови на Хортиці у Свято-Покровській церкві відбулась унікальна виставка – «Християнська спадщина нашої землі»

Громадський Історико-етнографічний ставрографічний Музей Хреста (Етноцентр «Козацький хутір «Галушківка», Дніпропетровська обл.) – є унікальним і єдиним як для України, так і у всій Східній Європі музеєм. Його фонди та експозиції сьогодні вже налічують понад 3500 експонатів, що репрезентують більш ніж двадцять областей України.

Куратор виставки – Віктор Олексійович Векленко, науковий співробітник Інституту суспільних досліджень, засновник і директор Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста, автор книги «Натільні хрести Самарі-Богородицької фортеці». Фото <http://pamjatky.org.ua>

Ідея створення подібного Музею почала народжуватися досить давно – ще коли розпочиналися дослідження старовинного козацького міста Самарь, на місці котрого пізніше збудували Богородицьку фортецю. Тоді серед перших знахідок було досить багато натільних хрестиків XVII–XVIII століть, які треба було визначити, датувати і пов'язати з тими чи іншими подіями на території пам'ятки. Літератури з цього питання було обмаль, приходилося спілкуватися з різного роду шукачами, а іноді – і купувати у них якісь речі. Так почала накопичуватися невелика колекція хрестиків.

Пізніше, з 2010 року, разом з православною крамницею «Ангел Хранитель» та всесвітньо відомим православним ювеліром з Санкт-Петербурга Юрієм Федоровим, почав створюватися концепт виставок «Образ Хреста від давнини до сучасності». За три роки було здійснено три виставки в Дніпропетровські і п'ять – у Києві. І саме на першій Київській виставці один з найкращих фахівців із ставрографії (науки про хрести) пострадянського простору, – Світлана Гнутова з Центрального музею давньоруської культури і мистецтва імені Андрія Рубльова, – поділилась ідеями про створення саме такого Музею, деякі з яких було втілено у новонародженому закладі на Дніпропетровщині.

Дуже важко перерахувати всі ті цікавинки, які може побачити відвідувач. Проте найважливіше в експозиціях – науковий підхід. Експонати розділені територіально, хронологічно й типологічно.

Серед експонатів Музею Хреста є чимало родзинок. Більше двох десятків натільних хрестів запорозьких козаків та десятки виробів у стилі запорозької традиції. Багато хрестиків, які фахівці визначили саме як українські. Унікальні хрести з кістки та

кераміки. Хрестики, які і досі не можуть визначити сучасні науковці. Тількини, які ілюструють сторінки історії українських сіл різних регіонів.

Усі представлені хрести і хрестики показують частину тогочасної української духовної культури, зв'язки між різними християнськими регіонами України. Серед його експонатів знайшлося достойне місце і знахідкам з греко-католицьких земель, і старовірським виробам, об'єднавши усі прояви християнської культури різних конфесій українських земель.

Вже не в перше для Запоріжжя непересічною подією стає пересувана виставка музею Хреста. Цьогоріч «Християнська спадщина нашої землі» була представлена напередодні свята Покрови у Свято-Покровській церкві на Хортиці.

На виставці експонувалось більше чотирьохсот предметів з чотирнадцяти областей нашої Батьківщини, виготовлених між VI і XX століттями: Запорозької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Черкаської, Чернігівської, Полтавської, Сумської, Хмельницької, Харківської, Одеської, Волинської, Вінницької, Івано-Франківської областей, АР Крим. Вражає розмаїття хрестів наших далеких пращурів – від тих, що зустрічались по всіх українських землях, так і до тих, що мали певні регіони побутування – як то у запорозьких козаків, на Слобожанщині, Середньому Подніпров'ї та інших.

Отже, звернімося до історії та розглянемо ближче експонати виставки.

Християнство на українські землі прийшло значною мірою зі Східної Римської імперії через Крим. Підтвердженням цього є те, що на території Автономної республіки Крим багато років знаходили натільні хрести саме за цих часів – як візантійських, так і київсько-руських.

Знаходять в Криму і класичні українські натільні та нагрудні хрестики – чоловічі та жіночі, а також просто жіночі маленькі з хрестових намист. Ці знахідки пояснюються тим, що саме в Криму десь у XIX столітті з'являється досить багато вихідців зі Слобожанщини.

Ми не знаємо в якій якості у XVII–XVIII столітті українці й українки потрапляли до Криму, але в XIX-му скоріш за все це вже були саме ті переселенці, які почали перетворювати степову частину півострову на землеробські осередки. Знахідки свідчать, що як і на решті українських земель в Криму у XIX столітті було досить багато католиків.

Донеччина сьогодні це кривава рана нашої країни. Тому особливо важливим на тлі сучасних подій є те, про що розповідають дослідникам віднайдені в цьому регіоні натільні хрести, як чоловічі, так і жіночі – вже у XII та XVIII століттях на цих землях жило дуже багато українців, а з другої половини XVIII століття – запорозьких козаків.

Що ж таке запорозький хрест? Це вирубаний з металевої платівки хрест із розширеними кінцями, закінчення яких зводиться на трикутник. На самому хресті за допомогою зубильця вирубувався візерунок.

Цікаво, що пізніше, у XIX столітті, коли більшість хрестиків стали штампованими з латуні, запорозька традиція форм збереглася і розширилася у низці різновидів.

У Бахмутському районі зустрічаються слобожанські хрестики

В Музеї Хреста крім натільних і нагрудних хрестиків зберігаються й інші різноманітні вироби, що пов'язані із цією тематикою, зокрема – металеві накладки на дерев'яні Розп'яття. Цікаве розмаїття постатей Розп'ятого Господа із Запорозької та Одеської областей показують різне бачення майстрів.

Запорозька область. Зрозуміло, що ця територія, передусім, пов'язана із історією запорозького козацтва. Про них нагадують запорозькі натільні хрести.

Запорозькі хрести

Проте, незважаючи на численні знахідки на території області хрестів часів Київської Русі – Великого князівства Литовського (XII та XVIII ст.ст.), основний період масового залюднення цієї території XIX століття. І ці хрестики, в тому числі і запорозької традиції, – свідчать саме про цей час.

Хрести запорозької традиції

Історично і географічно поряд із Запоріжжям знаходиться Надпоріжжя – територія сучасної Дніпропетровщини, де **Нікопольщина** – одна з самих багатих на знахідки часів Київської Русі – Великого князівства Литовського.

На цих землях було віднайдено багато різноманітних загальнозживаних та регіональних українських хрестів.

Привертають увагу жіночі хрестики-прикраси із скляними вставочками; частіше подібні знаходять на Полтавщині й Черкащині.

Не менш цікавим є хрест козацької традиції Середнього Подніпров'я, який є і похідним і від запорозьких зразків, і від черкаських

А це – кістяний хрест: зразок паломницьких хрестів Києво-Печерської Лаври другої половини XIX ст.

Натільні хрести XIX ст.

Католицькі хрести

Запорозькі хрести перш. пол. XVIII-XIX ст.

Зрозуміло, що для розуміння етнічної історії земель Війська Запорозького низового у XIX ст. показовими є загальноукраїнські чоловічі та жіночі хрестики, але найважливішими є саме вже після козацькі запорозькі хрести із квітковим візерунком першої половини XIX століття – такі знаходять частіше і вони належать до того періоду, коли була жива пам'ять про запорозьке козацтво і були живими ще справжні запорозькі козаки.

Не менш цікавий комплекс хрестів з території колишнього села Карабінівка ще одного району Дніпропетровщини – **Павлоградського**.

Загальноукраїнські чоловічі та жіночі хрестики

Маленькі хрестики з жіночих хрестових намист

Регіональні хрестики – слобожанські

Жіночі хрестики із скляними вставками
Середнього Подніпр'я

Металева накладка на католицьке дерев'яне розп'яття із Львівщини, де Господь показаний із опущеними руками

Рідкісний комплекс з дівочої кімнати з Рівненщини, який був подарований дівчинці на перше причастя. Він цікавий тим, власне Розп'яття – греко-католицьке, бо Ісус розп'ятий на чотирьох цвяхах, але дуже цікавим є напис. Справа в тім, що у православних і греко-католиків угорі знаходиться напис кирилицею ІНЦІ (Ісус Назарейський Цар Іудейський), у католиків – латиницею INRI (Iesus Nazarenus, Rex Iudaeorum). На цьому ж латиницею написано INCI, тобто кириличне скорочення, але латинськими літерами

Харківщина, Ізюмський район. Яскрава ілюстрація до заселення Слобожанщини. Класичні московитські хрести та українські хрести XVII століття показують хвилі залюднення цієї території.

Класичні московитські хрести 17 століття

Українські жіночі й чоловічі XVII–XVIII віків

Маленькі жіночі українські хрестики XVIII–XIX ст. демонструють зразки тогочасної української моди

Але найцікавішими тут є і запорозькі хрести, і їхнє перетворення на слобожанські.

Тобто спочатку трішки змінюється загальна форма – кінці вже не трикутні, потім додаються промінці у зовнішніх кутах середохреста. Потім – клепами прикріплюється фігура Розп'ятого Господа, а ще пізніше – ці жіночі нагрудні хрести стали відливатися цілком.

Черкащина здавна славилася своїми майстрами і особливо у другій половині XVIII–XIX століттях, коли відбувся розквіт саме українського бачення культових виробів.

Черкащина стала прабатьківщиною рідкісного типу жіночих нагрудних хрестів (*гора*), які поєднали в собі православні й католицькі традиції, а ще – запорозькі і місцеві, Середнього Подніпров'я.

Хрестики. Маньківський р-н

Хрестики. Звенигородський р-н

Знахідки з двох районів області також показують поєднання загальноукраїнських традицій з католицькими і запорозькими, а іноді – і з давньоруськими.

Полтавщина, легендарна Опішня,
унікальний центр українського гончарства.
Проте, виявляється, тут робили не тільки посуд, але й іноді виготовляли й не менш цікаві речі.
Керамічний з поливою хрестик – він достатньо пізній, йому десь приблизно 100 років. Але привертає увагу Христове селянське обличчя, зачіска і козацькі густі вуса. Він може слугувати таким собі зразком розіп'ятої України.

Накладка на дерев'яне розп'яття з Вінницької області

Латунна накладка на розп'яття з Сумщини

Накладка на дерев'яне розп'яття з Хмельницької області

Київщина – земля, звідки на всі руські землі почало поширюватись християнство. Свідками цього є численні хрестики.

Хрестики з каменю

Хрестики з бронзи

Натільні чи нагрудні іконки

Мощовики-енколпіони носили заможні люди, бо і метал був дуже дорогий і в такі хрести в середину вкладалися часточки мощей і носили їх поперек одягу.

Енколпіони – нагрудні хрести-мощовики XII–XIV ст.

І ще трішки Слобожанщини. **Сумщина** – територія на межі української і московської традицій з глибоким давнім руським корінням.

Численні маленькі українські жіночі хрестики з намист

Запорозька традиція хрестів

Місцеві слобожанські хрестики

Нагрудні жіночі хрестики-прикраси
Черкащини й Полтавщини

Експонати Музею Хреста і ця виставка показують величезний спільний культурний простір усіх українських етнічних земель, навіть тих, які зараз знаходяться за межами державних кордонів України. При цьому наші далекі пращури дозволяли собі своє особливе бачення християнської традиції в декоративно-прикладному мистецтві – Запоріжжя й Слобожанщина, Полісся й Наддніпрянщина, Прикарпаття та інші регіони.